

крыніца, дзякуючы якой мы маем магчымасць паказаць студэнтам слоўнае багацце роднай мовы, па-другое, знаёмства з такімі працамі пашырае і ўзбагачвае лексічны запас навучэнцаў.

Т.С. Сотнікава

ІМЁНЫ ГІСТАРЫЧНЫХ АСОБ У БЕЛАРУСКІХ ПАРЭМІЯХ

У адлюстраванні гістарычнага мінулага надзвычай важную ролю адыгрываюць парэміялагічныя адзінкі, якія малююць патрыятычныя, светлыя і цёмныя старонкі гісторыі нашай краіны. Асаблівай увагі ў гэтым сэнсе заслугоўвае аналіз прыказак і прымавак з антрапанімічным кампанентам, у аснову якіх пакладзены падзеі, што адбываліся пры ўдзеле рэальнай гістарычнай асобы. У нашым даследаванні разгледжаны склад і характар функцыянавання гістарычных антрапонімаў у беларускіх парэміялагічных зборніках XIX – XX стст. (крыніцы фактычнага матэрыялу гл. у спісе літаратуры).

У парэміях можна вылучыць імёны гістарычных асоб, якія магчыма больш ці менш дакладна звязаць з той ці іншай эпохай або з канкрэтнай гістарычнай падзеяй.

Так, у прыказках *Батура – сабачча натура; Помніць караля Батораго (Батуру); Гэта яшчэ было, як ваяваў кроль Батура* лёгка прачытваецца імя польскага караля **Стэфана Баторыя** (1533-1586), вядомага сваёй ваяўнічай палітыкай у адносінах да Маскоўскай дзяржавы.

Імя рускага ваяводы **М.Б. Шэйна** зафіксавана ў зборніку прыказак І.І. Насовіча: *Шейну войну подняли; Шейну войну помниць отъ царя Батуры* Да апошняга выразу аўтар дае тлумачэнне: *Пословица эта, какъ и предыдущая [Шейну войну подняли], напоминаетъ объ историческихъ событіяхъ во врѣмя полководца Шейна, послѣдняя же намекаетъ и о польскомъ королѣ Стефанѣ Баторіѣ* [3, с. 186].

На базе сапраўдных гістарычных падзей ўзнікла і прыказка *Мсціслаў не аднаго сціснуў*, варыянты якой адзначаюцца ва ўсіх разгледжаных зборніках. І.І. Насовіч адзначае: *Пословица безъ сомненія историческая, напоминающая о Мсциславѣ Храбромъ, обратившаяся въ настоящее общественное мнѣніе о характерѣ коренныхъ мстиславскихъ жителей, съ которыми трудно ужиться пришельцу безъ неудовольствій* [3, с. 185]. М.Грынблат, спасылаючыся на Я.Ф. Карскага, таксама лічыць магчымым ўказанне на князя **Мсціслава Харобрага** (*Мсціслаў Уладзіміравіч, памёр у 1036 г.*), аднак дапускае, што за гэтым імем можа стаяць і асоба князя **Мсціслава Ўдалага** (*памёр у 1228 г.*) [4, кн. 1, с. 553].

Спасылаючыся на працы розных збіральных фальклору [7, с. 228; 4, кн. 1, с. 503; 1, с. 179], можна меркаваць, што ў прыказках *Пане Рыгоры (Грыгоры, Грыгору), што далей, то горай* маецца на ўвазе **Рыгор Загорскі**, полацкі уніяцкі архіепіскап, які дабіваўся уніяцкага першапрыстоля ў

Полацку. І.І. Насовіч, напрыклад, дае наступнае разгорнутае этымалагічнае тлумачэнне:

Пыни Григорій, што дали, то гор'кі. Беларусьскае абрацаюцца з гэтым пасловиц'ю ко всякому такому лицу, который не исправляет своего поведения, или погрешностей, но д'лається всё хужі. Пословица эта, какъ и пословица Не фигуруйся, Гришечка, кажется ведёт своё начало отъ напоминаний, которыя были д'ланы знаменитыми православными Григорьку Загорскому, который во время Киевскаго митрополита Михаила Рагозы разными хватками и интригами помогалъ врагамъ и предателямъ православія и сод'йствовалъ введенію Уніи и впоследствии сд'лавшись епископомъ подъ именемъ Гермогена онъ д'лалъ жестока прит'сненія православному духов'нству [3, с. 142].

У памяці народа захаваліся прыказкі і прымаўкі пра паноў-прыгоннікаў, якія пакінулі ў народзе ліхую славу жорсткасцю і здэкамі з паднявольных людзей: *Не проста пані, а пані Соцкая (Стоцкая)* [1, с. 256; 4, кн. 1, с. 298; 7, с. 449). Пані Соцкая (Стоцкая) – вельмі жорсткая мазырская памешчыца першай паловы XIX стагоддзя, якая прымушала сваіх падданных звяртацца да яе толькі як *пані Соцкая (пані Стоцкая)* і пакінула па сабе ліхую памяць дзікімі катаваннямі прыгонных сялян. Імя гэтай беларускай Салтычыхі зрабілася называным для любой лютай, бязлітаснай пані.

Эпоха сацыялізму, нарадзіла парэміялагічныя творы пра **У.І. Леніна**: *Ленін – сонца, свеціць у кожнае ваконца; Ленін просты, як праўда, а мудры, як народ; За Леніным пайшлі – волю і шчасце знайшлі; Слова Леніна не забудзеца: што сказаў, тое збудзеца; Леніна наказ што бацькоўскі сказ.*

Беларускія прыказкі і прымаўкі захавалі гістарычныя імёны ўдзельнікаў Кастрычніцкай рэвалюцыі і грамадзянскай вайны: *Як Будзённы з'явіўся, пан ад страху аж змяніўся; Даў Будзённы нам шашку – бараніць Радзіму нашу; Як прыехаў да нас Варашылаў, мы паноў падушылі; Варашылаў Клім – пагроза ворагам усім; Варашылаў панам на страх радзіўся; Пятлюра ў лес, а Дзянікіна ўзяў бес; Пралетарская рука разграміла Калчака; Быў [такі] ваяка Махно, дык уцёк даўно; Ад Пятлюры асталася толькі шкура (скура); Пятлюра застаўся без шкуры.*

У беларускіх прыказках і прымаўках адлюстравалася памяць пра Вялікую Айчынную вайну. Такія парэміі выкрываюць захопніцкія імкненні Гітлера і яго намеснікаў, знішчальна высмейваюць нямецкіх паслугачоў, усхваляюць подзвігі ўдзельнікаў партызанскага руху: *Гітлер Берлін прасвістаў, а Масквы не дастаў; Гітлераў канец – шмат каму ўрок; Дарэмна Гітлер марыць краінай нашай гаспадарыць; Раней жылі – не тужылі; прыйшоў Гітлер – зубы на паліцу палажылі; Гітлер думаў: ён ваяка, ды загінуў, небарака; Зарабіў, як Антанэску на вайне; Што Гебельс пляце, усё наадварот ідзе; Сабака віляе хвостом, а Гібельс – языком; Кубэ крута панаваў, ды скоро і дуба даў; Кубэ скубіўся: дух вон і пара слупом; Падняўся дзед Мінай – фашыст, стрэльбу кідай.*

Антрапонімы ў прааналізаваных парэміях не толькі выконваюць намінацыйную функцыю (г. зн. называць канкрэтную гістарычную асобу, якая адпавядае пэўнай гістарычнай эпосе) але і, дзякуючы сваёй другаснай семантыцы, могуць экстрапаліравацца на сучаснасць і надаваць станоўчую ці адмоўную ацэнку рэчаіснасці. Так, выраз *За караля Саса было хлеба і мяса, а як стаў Панятоўскі, так і хлеб не такоўскі*, дзе маецца на ўвазе адзін з польскіх каралёў **Аўгуст II** (1697-1706, 1709-1733) ці **Аўгуст III** (1736-1763) і апошні польскі кароль перад раздзелам Рэчы Паспалітай **Панятоўскі Станіслаў Аўгуст** (1764-1795), сэння мае значэнне: ранейшае жыццё было лепшым, чым зараз [1, с. 296]. У І.І. Насовіча чытаем тлумачэнне: *До Саса было досиць хлѣба и мяса; а наставъ Понятовскій, ставъ хлѣбъ не таковскій. Эта историческая поговорка напоминаетъ времена королей польскихъ Августа II и Августа III, курфюрстовъ саксонскихъ и Станислава Понятовского. Нынѣ часто употрѣбляется в переносном смыслѣ, когда рѣчь идетъ о неудовольствіихъ на учрежденія новаго начальника, помѣщика или хозяіна* [3, с. 47]. Народная ацэнка гістарычным падзеям і асобным гістарычным дзеячам даецца і ў іншых прыказках: *Батура – сабачча натура; Дважны, як Каліноўскі*.

Даволі часта прыказкі, якія ўтрымліваюць гістарычныя імёны, суадносяцца не толькі з канкрэтнай гістарычнай асобай, а набываюць абагульнены характар. Так, прыказкі тыпу *Дарэмна Гітлер марыць краінай нашай гаспадарыць, Гітлер думаў: ён ваяка, ды загінуў, небарака* выкарыстоўваюцца ў маўленні не толькі ў дачыненні да фашысцкага дыктатара, а ўвогуле да ворагаў нашай Радзімы. Калі кажуць *Так турнуў, як Кутуз праніцуза*, то неабавязкова ўяўляюць М.І. Кутузава, галоўнакамандуючага рускай арміяй у Айчынную вайну 1812 года, а маюць на ўвазе проста чалавека, які змог супрацьстаяць суперніку, ворагу.

У другой групе парэміі **сувязь антрапанімічнага кампанента з пэўнай эпохай і канкрэтнай асобай зацеменная**. З-за адсутнасці дакладных гістарычных фактаў і звестак часта бывае цяжка правільна вызначыць, каму належыць імя, ужытае ў прыказцы ці прымаўцы. Напрыклад, мала хто ведае, што ў прыказцы *Барысе, Барысе, сам бараніся* імя **Барыс** указвае на канкрэтнага чалавека – **Барыса Гадунова**. Парэмія страціла сваю гістарычную асацыяцыю, і яе сувязь з гістарычным кантэкстам належыць этымалогіі, а не актуальнай свядомасці: *Борисе, Борисе, самъ боронися. Отвѣтъ на угрозы. Пословица напоминаетъ что-то историческое, и полагають можно, указываетъ на св. Бориса или на Бориса Годунова, при нашѣствіи Гришки Отрепьева* [3, с. 115]. Рэальныя асобы забытыя на сённяшні дзень і ў прыказках: *Выскачыў, як Піліп з канпель; Лепшы Шымша, як пан Рымша*.

У наш час такога тыпу прыказкі рэдка асацыіруюцца з гістарычнымі падзеямі, а самі ўласныя імёны ў іх складзе ўжываюцца хутчэй як агульныя. Вызначыць сувязь антрапоніма з рэальным прататыпам нярэдка дапамагаюць разгорнутыя тлумачэнні, напрыклад:

На вѣку всего наживешь, и Кузьму татою назовешь. Говорять полушутливо. Когда обстоятельства заставляютъ поклониться тому, кому не

хотѣлось бы. Пословица произошла отъ слѣдующаго разсказа. Одинъ пасынокъ, привыкши съ малолѣтства называть отчима своего по имени Кузьмою и, подросши, не оставлялъ своей привычки. Но одинъ разъ, везя съ отчимомъ по возу пшеницы сноповой, как-то ѣхалъ на косогоръ и попался подъ оборотившійся на него возъ. Пасынокъ, крича, сталъ звать на помощь своего Кузьму, ѣхавшаго впереди, но Кузьма, не откликаясь, продолжалъ ѣхать: Пасынокъ, видя невнимательность отчима, началъ кричать: Тата, тата! Поможии мнѣ вылѣзть! Отчимъ немедленно остановился и освободилъ пасынка; но онъ, приѣхавши домой, при разсказѣ о такомъ случаѣ, сказалъ: на вѣку усега наживешь и Кузьму татою назовешь [3, с. 79];

Выйгравъ, якъ Заблоцкій на мылѣ. Насмѣшка надъ неудачею въ затѣливомъ предпріятіи. Заблоцкій, по разсказамъ, промѣнялъ за границею рожь на мыло, и, чтобы скрыть таковое отъ таможеннаго осмотра, свалилъ его на дно судна, но, пока онъ плылъ домой, мыло совершенно размякло отъ протекавшей въ судно воды [3, с. 117].

З'яўленне парэміялагічных адзінак такога тыпу звязана са смешным або павучальным выпадкам, што ў сапраўднасці некалі адбыўся з канкрэтным чалавекам. З цягам часу гэтая сувязь з сітуацыяй, якая лягла ў аснову прыказкі, страцілася, і сёння такія імёны ўжо не ўспрымаюцца як найменні ўдзельніка якой-небудзь гісторыі і ўжываюцца па традыцыі. У некаторых выпадках у выніку такой страты ўласнае імя замяняецца агульным, што можна праілюстраваць прыкладам з прыказкі са зборніка І.І. Насовіча *Выскочивъ, якъ Пилипъ съ конопель*. Ф.М. Янкоўскі адзначае існаванне другога варыянта дадзенай прыказкі: *Выскачыў, як шляхціц з канпель* (сучаснае значэнне: нечакана і недарэчна; не тады як трэба; не да месца). Абапіраючыся на тлумачэнні П.Шпілеўскага, Ф.М. Янкоўскі заўважае, што «першапачатковае значэнне выслоўя было канкрэтнае. Каноплі – не расліна, а засценак на Чэрвеншчыне. Шляхціц з Канпель аднойчы нечакана і недарэчна выказаўся на сейміку К.Радзівіла і быў востра абсмеяны» [8, с. 201].

Як паказаў прааналізаваны матэрыял, беларускія парэміі захавалі гістарычныя імёны народных герояў, дзяржаўных кіраўнікоў, ваенных і палітычных дзеячаў, ворагаў і захопнікаў. Для абазначэння рэальных гістарычных асоб у беларускіх народных прыказках і прымаўках выкарыстоўваюцца розныя тыпы антрапонімаў. У першую чаргу гэта імёны і прозвішчы, радзей сустракаюцца мянушкі.

Увогуле, гістарычныя антрапонімы ў складзе парэмій садзейнічаюць перадачы рэалізма выслоўяў і дапамагаюць выражэнню асаблівасцяў пэўнай гістарычнай эпохі, прадстаўленай у прыказцы ці прымаўцы. Такія імёны захоўваюць у сабе інфармацыю, прэцэдэнтную для ўсяго беларускага народа, бо звязаны з яго гісторыяй, духоўнай культурай, уяўленнямі пра незалежнасць, дзяржаву, Радзіму. У сувязі з гэтым мэтазгодна разглядаць гістарычныя антрапонімы не толькі ў якасці асабовых моўных знакаў, але і крыніцы нацыянальна-культурнай і гістарычнай інфармацыі.

Літаратура

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі / А.Аксамітаў – Мінск, 2000.
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / Склад. Я.Рапановіч. – Мінск, 1972
3. Носович, И.И. Сборник белорусских пословиц / И.И. Носович. – Спб., Типография Императорской Академии Наук, 1874.
4. Прыказкі і прымаўкі. Кн. 1-2 / Склад. М.Я. Грынблат. – Мінск, 1976.
5. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Мінск, 2006.
6. Шкраба, І. Крынічнае слова: Беларускія прыказкі і прымаўкі / І.Шкраба, Р.Шкраба. – Мінск, 1987.
7. Янкоўскі, Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск, 1992.
8. Янкоўскі, Ф.М. Уласныя імёны, іх варыянты і некаторыя формы ад імёнаў // Матэрыялы да слоўніка народна-дыялектнай мовы. – Мінск, 1960, с. 187-198.